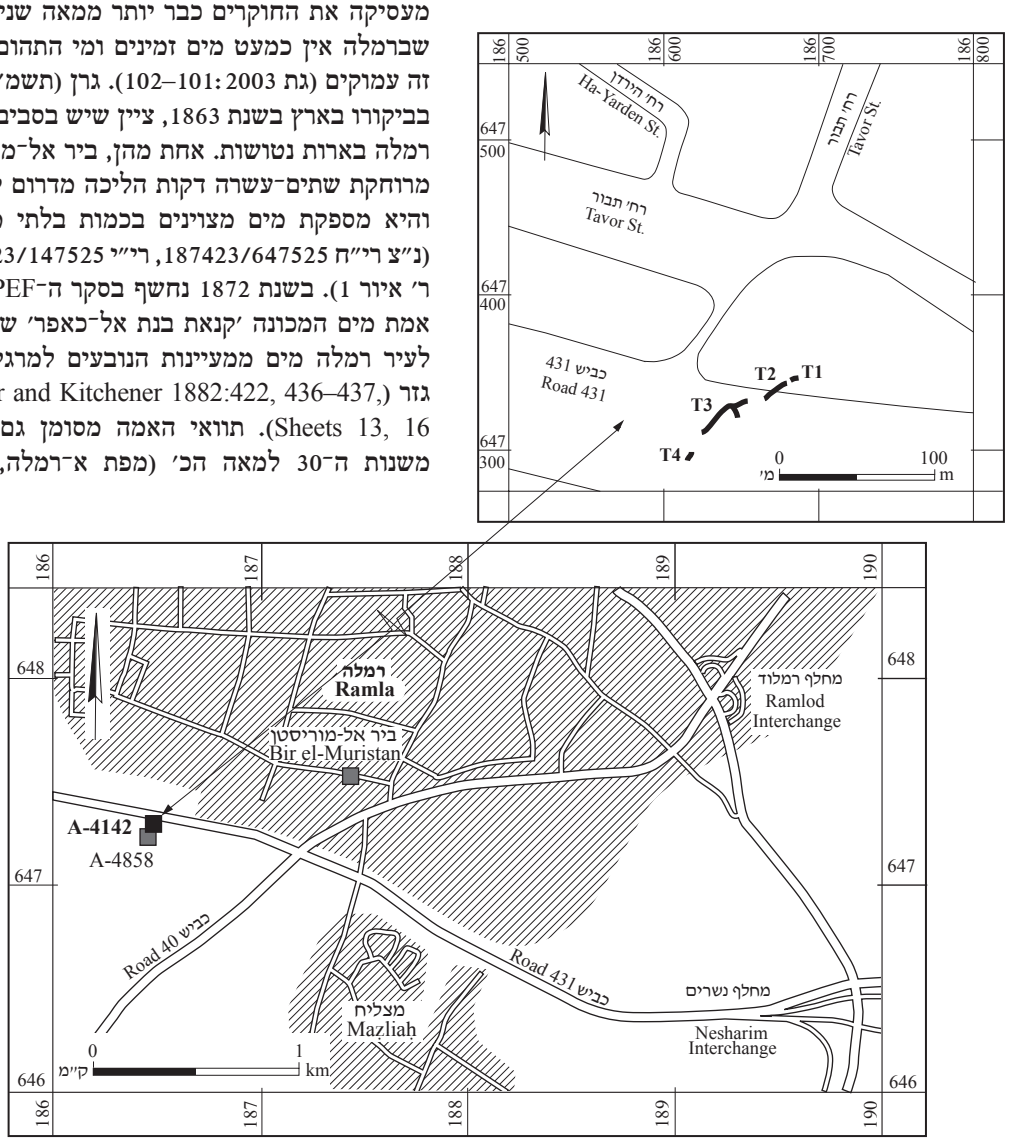
אמת מים מהתקופה האומיית להשקיית שדות חקלאיים מדרום לרמלה

אורן שמואלי

במרחק כ־100 מ׳ מדרום לרמלה (נ״צ רי״ח 18650–80/64725–40, רי״י 13650–80/14725–40; איור 1) נחשפה אמת מים ששימשה להשקיית שדות חקלאיים. האמה נחשפה לאורך 150 מ׳ וכיוונה צפון־מזרח–דרום־מערב. היא אותרה בסקר מקדים (היימן, שמואלי וברדה 2008) ונחפרה בחפירות הצלה שנערכו לקראת סלילת כביש 431.[1] סוגיית מקורות המים של רמלה מעסיקה את החוקרים כבר יותר ממאה שנים כיוון שברמלה אין כמעט מים זמינים ומי התהום באזור זה עמוקים (גת 2003:101–102). גרן (תשמ״ב:34), בביקורו בארץ בשנת 1863, ציין שיש בסביבתה של רמלה בארות נטושות. אחת מהן, ביר אל־מוריסטן, מרוחקת שתים־עשרה דקות הליכה מדרום לרמלה, והיא מספקת מים מצוינים בכמות בלתי מוגבלת (נ״צ רי״ח 187423/647525, רי״י 137423/147525; ר׳ איור 1). בשנת 1872 נחשף בסקר ה־PEF תוואי אמת מים המכונה ׳קנאת בנת אל־כאפר׳ שהוליכה לעיר רמלה מים ממעיינות הנובעים למרגלות תל גזר (Conder and Kitchener 1882:422, 436–437, Sheets 13, 16). תוואי האמה מסומן גם במפה משנות ה־30 למאה הכ׳ (מפת א־רמלה, גיליון

איור 1. מפת איתור ומפה מוגדלת של קטעי האמה שנחפרו.

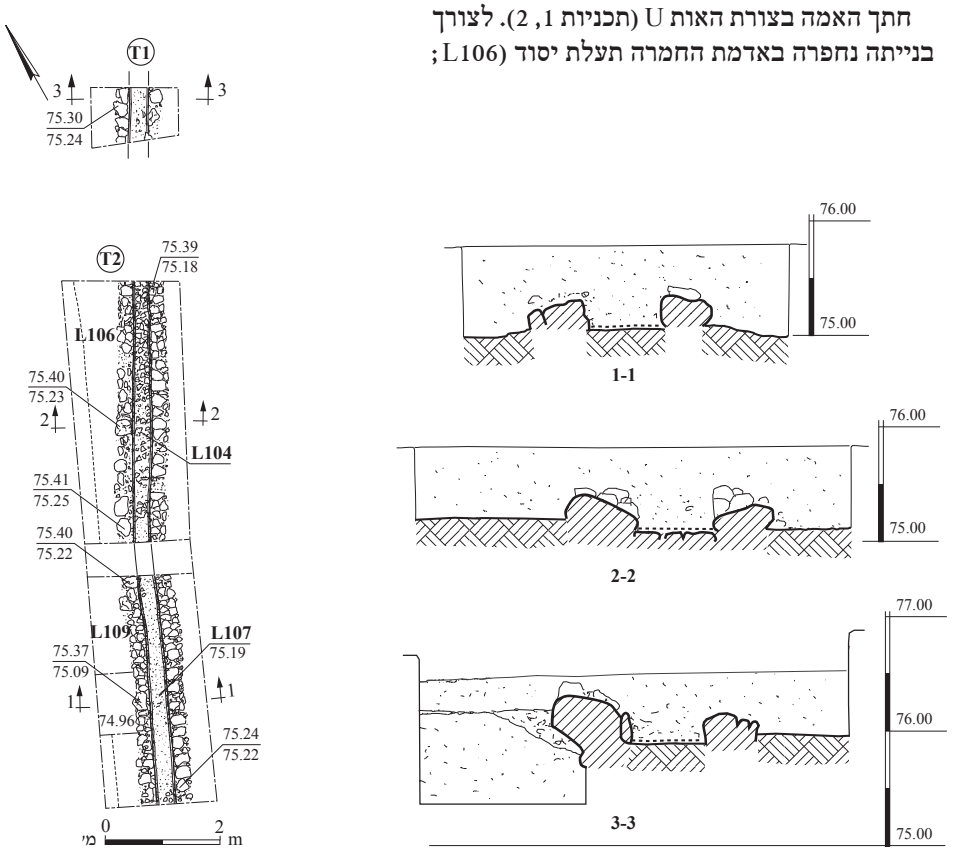
13/14; ארכיון רשות העתיקות), ובאמצע שנות ה־90 למאה הכ׳ הוא אותר ומופה מחדש (Zelinger and Shmueli 2002). בשנת 2006 חשף גורזלזני (2008) קטע נוסף מאמה זו כ־400 מ׳ ממערב לחפירה המתוארת כאן (נ״צ רי״ח 42–66/64729–18650, רי״י 42–66/14729–13650). לדעתו, קטע זה הוא סעיף משני של קנאת בנת אל־כאפר המתפצל ממנה לפני כניסתה לעיר. כמו כן, נחשפו מדרום לרמלה שרידי יישוב וחוות חקלאיות מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה באתר המכונה ׳רמלה דרום׳ ובסביבתו הקרובה (אלישע 2007; קורנפלד 2007; שמואלי וקניאס 2007; גורזלזני 2009; Tal and Taxel 2008).

אמת המים

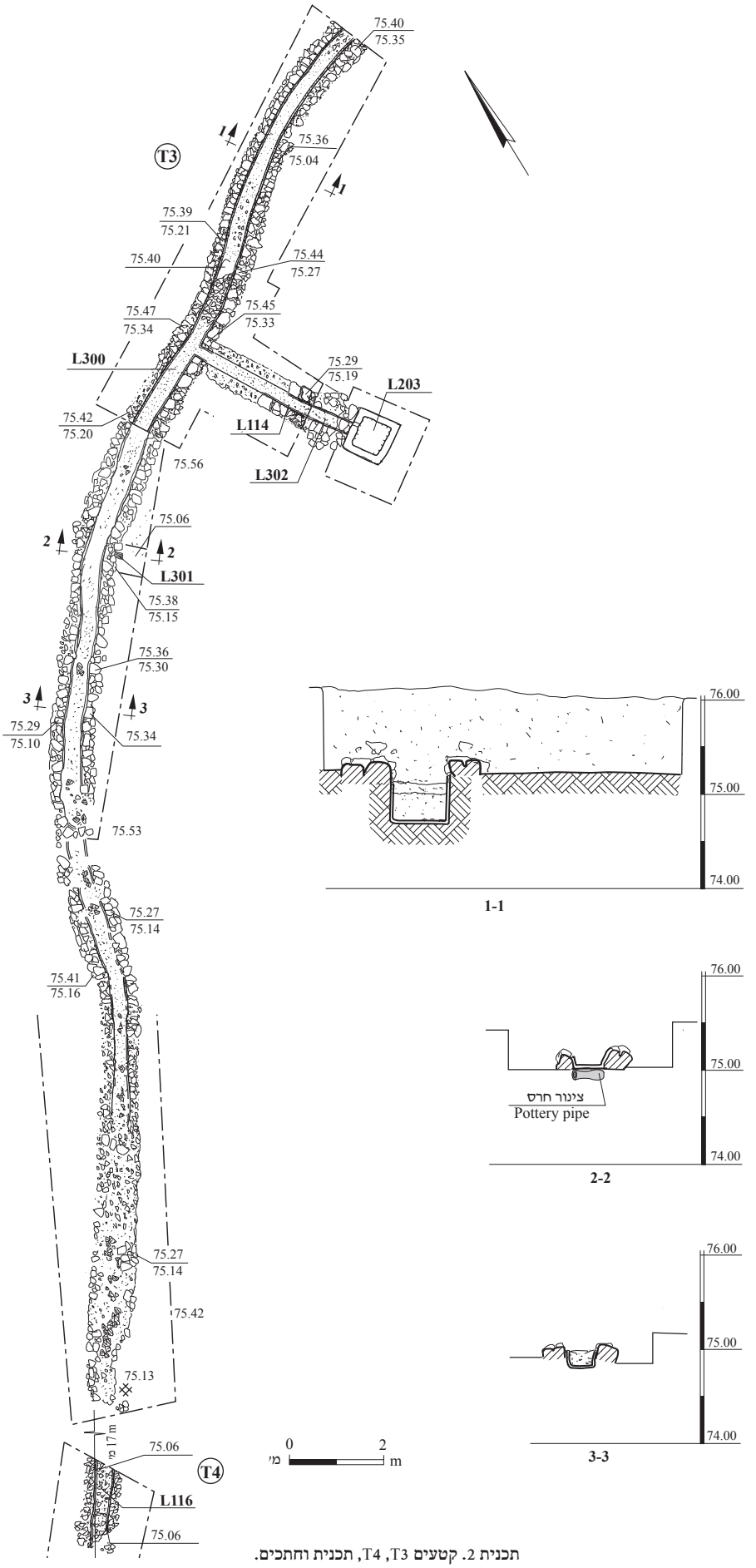
נחפרו ארבעה קטעים של האמה לאורך 150 מ׳ (T4–T1; איור 1). כיוונה הכללי של האמה בקטעים אלו הוא צפון־מזרח–דרום־מערב. חלקים מהאמה נפגעו במהלך המאה הכ׳ מעבודות חריש, ולכן ברוב הקטעים ההשתמרות דלה ורק בסיס האמה שרד.

חתך האמה בצורת האות U (תכניות 1, 2). לצורך בנייתה נחפרה באדמת החמרה תעלת יסוד (L106; כ־2 מ׳ רוחב), ובתוכה נבנתה תשתית מאבני גיר קטנות. מעל תשתית זו נבנו דופנות האמה (0.3 מ׳ רוחב, 0.35 מ׳ גובה) מאבנים בינוניות (0.1 × 0.2 מ׳) שלוכדו בחומר מליטה אפור. דופנות האמה, בסיס האמה והרצפה טויחו בשלוש שכבות טיח, זו מעל זו (L104, L107): השכבה התחתונה עשויה חומר מליטה אפור מעורב בפתיתי פחם (4 ס״מ עובי); מעל שכבה זו הונחו שברי כלי חרס; ומעליה — שכבה של טיח הידראולי (0.2 מ׳ עובי). בשכבת הטיח ההידראולי הובחנו גריסי חרסים, אבנים, צדפים וחומר מליטה חום־אדום. שכבת זו הוחלקה היטב כדי לאפשר זרימת מים טובה. מעל שכבת הטיח ההידראולי הצטברה שכבה דקה של טרוורטין — עדות לזרימת מים באמה. הרכב הטיח ההידראולי שנמצא בחפירה זהה למתכון מס׳ 4 במחקרו של פורת (תש״ן:70), והוא מתוארך לתקופה האסלאמית הקדומה.

האמה נחפרה כאמור בארבעה מקטעים: קטע T1 (כ־0.8 מ׳ אורך; תכנית 1) הוא הצפוני ביותר; כ־3 מ׳ מדרום־מערב לו נחפר קטע T2 (10 מ׳ אורך;

תכנית 1. קטעים T1, T2: תכנית וחתכים.

תכנית 2. קטעים T3, T4, תכנית וחתכים.

איור 2. קטע T3, מבט לדרום־מזרח.

תכנית 1); 60 מ׳ ממנו נמצא קטע T3 (30.5 מ׳ אורך; תכנית 2; איור 2); ו־17 מ׳ ממנו — קטע T4 (2 מ׳ אורך; תכנית 2). בקטע T3 השתמרה אבן קירוי אחת באתרה (L300; תכנית 2; איור 3), במקום שבו דופנות האמה התנשאו לגובה 0.35 מ׳. על פי אבן קירוי זו, יש להניח שכל האמה קורתה בצורה דומה. בקטע T4 ההשתמרות דלה ונמצאה רק תשתית האמה (L116; תכנית 2).

שני פתחים ליציאת מים נחשפו בקטע T3, בדופן הדרומית־המזרחית של האמה. אחד מהם מוביל לקטע אמה משני (L114; ר׳ תוכנית 2; איור 2), שנבנה בניצב לאמה הראשית באותה שיטת בנייה. בקצה מִסעף זה הותקן אגן אבן מרובע, העשוי מגוש אחד של אבן גיר (L203; מידות חיצוניות: 0.75 × 0.85 מ׳, 0.75 מ׳ גובה; מידות פנימיות: 0.57 × 0.70 מ׳, 0.5 מ׳ עומק). דופנותיו של אגן האבן טויחו בטיח הידראולי. בדופן הצפונית־המערבית של אגן האבן חצובה תעלה רדודה שחתכה בצורת האות V (0.1 × 0.2 מ׳), ודרכה זרמו המים מהאמה אל האגן. החיבור בין האמה לאגן לא השתמר כיוון שבקצה האמה, סמוך לאגן, פורקו במכוון דופנות האמה ורצפתה עד היסוד

איור 3. קטע T3: אבן קירוי באתרה, מבט למזרח.

(L302). עם זאת, אפשר להבחין באבני התשתית של האמה הניגשות אל האגן. מממצאים אלה עולה כי בתחילה היה האגן מחובר לאמה, ובשלב מאוחר — נותק ממנה. כ־4.5 מ׳ מדרום למסעף (L301) התגלה פתח נוסף, ובו כלי אנטיליה בשימוש משני שנעשה פתח בבסיסו והוא הוסב לצינור חרס (ר׳ תכנית 2: חתך 2–2). הכלי שולב בדופן התעלה ודרכו זרמו מים מהתעלה החוצה.

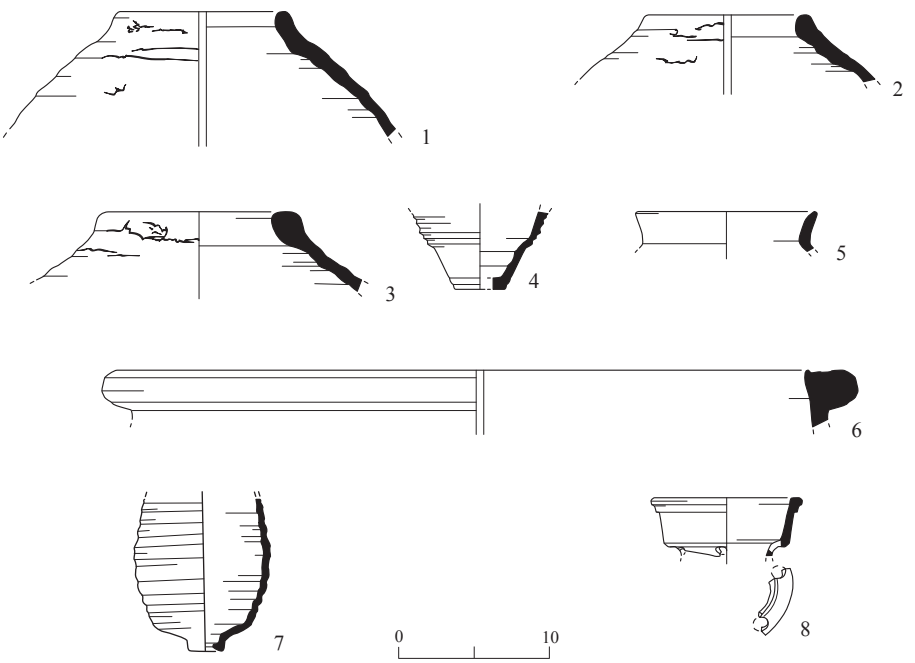
על בסיס ממצאי החפירה והעדות לניתוק האגן מהאמה, אפשר להסיק כי האמה הוצאה משימוש במכוון. לאחר הניתוק ניטשה האמה ולא הייתה עוד בשימוש.

ממצא כלי החרס

את מכלול כלי החרס שהתגלו בחפירה אפשר לחלק לשתי קבוצות. בקבוצה הראשונה נכללים קנקנים ושברי קנקנים מטיפוס קנקני עזה שנמצאו משולבים בטיח שדיפן את האמה. כלים אלו מתוארכים למאות הו׳–הז׳ לסה״נ והם מלמדים על מועד בניית האמה. בקבוצה השנייה נכללים כלים מחומר המילוי שנמצא בתוך אמת המים, רובם מיוחסים לשלב האחרון של השימוש באמה.

כלים מהטיח שדיפן את האמה

קנקנים (איור 4:1–4).— אלו הם שברי גוף ושפיות של קנקני עזה, כולם מטיפוס A של מיירסון (Mayerson 1994: Fig. 1),[2] המקביל לטיפוס 4 במחקרו של מג׳רק (Majcherek 1995: Pl. 7, Form 4). הם מתוארכים לאמצע המאה הו׳ ולמאה הז׳ לסה״נ. קנקים אלה מתאפיינים בשפה קצרה, נוטה חוצה, מריחות טין על השפה, העדר צוואר,

איור 4. כלי החרס מהטיח שדיפן את האמה (1–4) וממילוי האמה (5–8).

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	הקבלות
1	קנקן עזה	1017-1	300	Mayerson 1994: Fig. 1
2	קנקן עזה	1002-1	300	ר׳ מס׳ 1
3	קנקן עזה	1007-1	300	ר׳ מס׳ 1
4	קנקן עזה	1015-1	300	ר׳ מס׳ 1
5	קערה	1006-1	300	Cohen-Finkelstein 1997: 22, Fig. 2.12
6	קדרה	1001-1	300	Magness 1993:208, Fig. 1
7	פך	2004	203	נחשוני תש״ס: איור 2:3 Magness 1993:246, Fig. 1
8	כלי סגור	1003-1	200	

גוף דמוי גזר, כתפיים שמוטות, ידיות אוזן על כתפי הכלי ובסיס קטום שעליו צילוע משונן.

כלים ממילוי האמה

קערה מזווה (איור 4:5).— שפתה זקופה, נוטה מעט ומשוכה כלפי חוץ. קערה מטיפוס דומה נמצאה בח׳ירבת אבו צואנה במכלול המתוארך למאה הח׳ לסה״נ (Cohen-Finkelstein 1997:22; Fig. 2.12).

קדרה עמוקה (איור 4:6).— לכלי שפה עגולה, מעובה קצת כלפי חוץ, ודופן כמעט זקופה. קדרות עמוקות נפוצות בסוף התקופה הביזנטית ובראשית התקופה האסלאמית הקדומה (Magness 1993:208, Fig. 1).

פך (איור 4:7).— לכלי גוף מצולע בעדינות ובסיס אומפולוס מחורר. לפכים מטיפוס זה יש בדרך כלל שפה ישרה; ייתכן שהיא נחתכה במכוון. הגוף חופה בחיפוי עצמי בצבע חום בהיר והוא מתוארך למאות הה׳–הז׳ לסה״נ. על פי הקדח בבסיסו וחיתוך השפה, נראה כי נעשה בו שינוי — לא ברור לאיזה צורך.

כלי סגור (איור 4:8).— לכלי שפה מעובה כלפי חוץ וצוואר נוטה מעט כלפי חוץ, בדומה לחלק עליון של פך. בבסיס החיבור לגוף נקדחו בצוואר כמה חורים עגולים. הכלי עשוי מחומר מפולם היטב והוא מזכיר כלים מטיפוס FIW. לכלי לא נמצאו מקבילות.

דיון וסיכום

באתר נמצאו שרידיה של אמה ששימשה להשקיה במערכת חקלאות שלחין. כיוון האמה צפון־מזרח–דרום־מערב, התוואי שלה מפותל ורצפתה שקועה בכמה קטעים. הפרשי הגבהים בין הקטע הצפוני (T1) לקטע הדרומי של האמה (T4) הוא כ־0.18 מ׳, ושיפוע הזרימה לאורך 150 המטרים שנחשפו הוא 1.2% מצפון לדרום.

ממחקריו של פורת (1985: 169–175) על מערכות השלחין הקדומות להשקיית שדות חקלאיים בארץ ישראל אפשר ללמוד על אופן השימוש באמה שנחפרה מדרום לרמלה. לדעתו, בסוף התקופה הביזנטית הייתה בארץ ישראל מערכת מפותחת של חקלאות שלחין והיא המשיכה לשמש גם בתקופה האומיית. על פי פורת (1985: 4), במערכות אלו היו שלושה חלקים עיקריים: מערכת איחוז, מערכת הולכה ומערכת פיזור. בהתבסס על מחקריו של פורת ועל ממצאי החפירה, נראה שקטע האמה שנחפר הוא חלק ממערכת ההולכה של האמה. אמת הולכה דומה היא האמה מח׳ירבת אל־מפג׳ר המתוארכת למאה הח׳ לסה״נ (פורת 1985: 61, ציור 36ג׳). כמו כן, נמצאו בפצאל אמות מים דומות, המשלבות אגני אבן ומתוארכות לתקופה האומיית (פורת 1985: 5). מערכות ההולכה נבנו לרוב מחומר מליטה והוליכו מים לשדה חקלאי בכוח הכבידה (פורת 1985: 5). תפקיד האגנים ששולבו במערכות אינו ידוע, אך לדעת פורת (1985: 37, 39, ציור 25), ייתכן שהם שימשו להשריה של תוצרת חקלאית שגודלה בשדה, כגון פשתן, צמר או גרעינים לפני טחינתם. בהקשר זה יש לציין כי לדברי גת (2003: 141), המתבסס על מקורות היסטוריים, גידלו פשתן בשדות החקלאיים של רמלה בראשית התקופה האסלאמית הקדומה. גם לדעת טל וטקסל (Tal and Taxel 2008:123–124), המתקנים התעשייתיים הרבים שהם חשפו באתר רמלה דרום שימשו לעיבוד פשתן. ייתכן שהאמה שנחשפה בחפירה שימשה להשקיית שדות פשתן, וכי אגן האבן שימש תא חלוקה של מים או מתקן להשריית הפשתן.

שני מקורות מים אפשריים להזנת האמה הם הבאר שתיאר גרן וקנאת בנת אל־כאפר. הבאר נמצאת כ־400 מ׳ מצפון־מזרח לאמה, אך פי הבאר (70 מ׳ מעל פני הים) נמוך ב־5 מ׳ ממפלס האמה. ייתכן שבוני האמה התגברו על הפרש הגבהים באמצעות מתקן אנטיליה שהוצב מעל הבאר.[3] הקטע הצפוני של קנאת בנת אל־כאפר (גורזלזני 2008) נחשף מצפון־מערב לאמת ההשקיה שנחשפה בחפירה, 4.6 מ׳ מעל מפלס רצפתה,[4] וייתכן שאמת ההשקיה יצאה ממנו.

כלי החרס שנמצאו משולבים בטיח האמה מעידים כי האמה נבנתה במאות הו׳–הז׳ לסה״נ. נראה כי האמה נבנתה בראשית התקופה האומיית, ולכן סביר שהיא הוזנה מאמת קנאת בינת אל־כאפר. עם זאת, אי אפשר לשלול את האפשרות כי האמה נבנתה כבר בסוף התקופה הביזנטית וסיפקה מים לחווה חקלאית שהייתה חלק מהעורף החקלאי של לוד. על סמך הממצא הקרמי, סביר שהאמה המשיכה לשמש עד המאה הח׳ לסה״נ.

הערות

[1] החפירה נערכה בחודשים מרס–יוני 2004 (הרשאה מס׳ A-4142), מטעם רשות העתיקות ובמימון מע״צ, לקראת סלילת כביש 431. את החפירה ניהל אורן שמואלי בסיוע עובדי חברת בריק, אלי בכר (מנהלה), צילה שגיב (צילום שטח), טניה קורנפלד ואבי האג׳אן (מדידות וסרטוט), מרינה שויסקיה (ציור שטח וציור חרסים), יוסף בוקנגולץ (רפאות כלי חרס) וצח קניאס. תודתי נתונה לשמעון גת ולצביקה צוק, שביקרו בשטח בעת החפירה, ליוסף פורת על הסיוע בתיארוך הטיח ולפטר פביאן ופטר גנדלמן על הסיוע בתיארוך הממצא הקרמי.

[2] מיירסון הסתמך במחקרו על ממצאי חפירותיה של קילברו בדיר אל בלח׳ אשר חילקה את הקנקנים המכונים ״קנקני עזה״ לשני טיפוסים: A ו־B. לדעת קילברו יש לתארך את הקנקנים מטיפוס A למאה הז׳ וייתכן שאף למאה הח׳ לסה״נ (Killebrew 2010:168, Fig. 11.2). לדעת מיירסון יש לכנות את טיפוס A בשם ״קנקן עזה״ ואת טיפוס B ״קנקן אשקלון״ (Mayerson 1994).

[3] לדיון היסטורי וטכנולוגי במתקני גלגל להרמת מים בעולם הרומי והאסלאמי, ר׳ Schiøler 1973. לחלוקה טיפולוגית וכרונולוגית של מתקני האנטיליה בארץ ישראל, ר׳ Ayalon 2000.

[4] תודה לאמיר גורזלזני על מסירת מידע על ממצאי חפירתו בקנאת בנת אל־כאפר טרם פרסומה.

הפניות

אלישע׳ 2007. רמלה, ברכת אל־ג׳מוס. חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל 119 (18.12.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=657&mag_id=112 (תאריך גישה 18.1.2010).

גורזלזני א׳ 2008. קנאת בנת אל־כאפר. חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל 120 (29.5.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=794&mag_id=114 (תאריך גישה 18.10.2010).

גורזלזני א׳ 2009. רמלה (דרום). חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל 121 (16.11.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1254&mag_id=115 (תאריך גישה 18.10.2010).

גרן ו׳ תשמ״ב. תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל א: יהודה (א). (תרגום מצרפתית: ח׳ בן עמרם). ירושלים.

גת ש׳ 2003. העיר רמלה בימי הביניים. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

היימן מ׳, שמואלי א׳ וברדה ל׳ 2008. נחל ענבה, סקר כביש 431. חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל 120 (29.5.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=790&mag_id=114 (תאריך גישה 18.10.2010).

נחשוני פ׳ תש״ס. אתר מהתקופה הביזאנטית מצפון לשכונת מגדל, אשקלון. עתיקות 38: *99–*111.

פורת י׳ 1985. חקלאות שלחין קדומה ומתקניה באזורים השחונים של ארץ ישראל. עבודת דוקטור. אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

פורת י׳ תש״ן. טיח באמות מים כאינדיקטור כרונולוגי. בתוך ד׳ עמית, י׳ הירשפלד וי׳ פטריך, עורכים. **אמות המים הקדומות בארץ ישראל.** ירושלים. עמ׳ 69–76.

קורנפלד י׳ 2007. רמלה, ברכת אל־ג׳מוס. חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל 119 (16.4.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=505&mag_id=112 (תאריך גישה 18.10.2010).

שמואלי א׳ וקניאס צ׳ 2007. רמלה, סקר באזור. חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל 119 (5.2.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=474&mag_id=112 (תאריך גישה 18.10.2010).

Ayalon A. 2000. Typology and Chronology of Water-Wheel (*sāqiya*) Pottery Pots from Israel. *IEJ* 50:216–226.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine: Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography and Archaeology* 2: *Samaria*. London.

Cohen-Finkelstein J. 1997. The Islamic Pottery from Khirbet Abu Suwwan. *ʻAtiqot* 32:19–34.

Killebrew A. 2010. Roman and Byzantine Pottery. In T. Dothan and B. Brandl eds. *Deir el-Balah: Excavations in 1977–1982 in the Cemetery and Settlement* II: *The Finds* (Qedem 50). Jerusalem. Pp. 163–170.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 C.E.* Shefield.

Majcherek G. 1995. Gazan Amphorae: Typology Reconsidered. In H. Meyza and J. Mlynarczyk eds. *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean—Advances in Scientific Studies: Acts of the II Nieborow Pottery Worksop*. Warsaw.

Mayerson P. 1994. The Gaza ‘Wine’ Jar (Gazition) and the ‘Lost’ Ashkelon Jar (Askalonion). In

P. Mayerson. *Monks, Martyrs, Soldiers and Saracens*. New York. Pp. 347–351.

Schiøler T. 1973. *Roman and Islamic Water-Lifting Wheels*. Odense.

Tal O. and Taxel I. 2008. *Ramla [South]: An Early Islamic Industrial Site and Remains of Previous Periods*. Tel Aviv.

Zelinger Y. and Shmueli O. 2002. The Aqueduct of the Heretic's Daughter: Remains of the Early Arab Aqueduct to Ramla. In E.C.M. van den Brink and E. Yannai eds. *In Quest of Ancient Settlements and Landscapes*. Tel Aviv. Pp. 279–288.

AN UMAYYAD-PERIOD AQUEDUCT FOR THE IRRIGATION OF FARMLAND SOUTH OF RAMLA

OREN SHMUELI
(PP. 145–152)

A 150 m long section of an aqueduct was exposed approximately 100 m south of Ramla (map ref. NIG 18650–80/64725–40; OIG 13650–80/14725–40), aligned northeast–southwest. The aqueduct was discovered in a preliminary survey and excavated in a salvage excavation prior to the construction of Route 431. Parts of the aqueduct had been damaged by plowing in the twentieth century; therefore, in most places the state of preservation was poor, and only the base of the aqueduct survived.

Excavations were carried out in four sections (T1–T4; Fig. 1; Plans 1, 2). The aqueduct had a U-shaped cross section. To enable the construction of the aqueduct, a foundation trench was dug in the *ḥamra* soil (L106; c. 2 m wide), and a layer of small limestone stones was laid in it. Above this foundation, the aqueduct walls (0.3 m wide, 0.35 m high) were constructed of medium-sized stones (0.1 × 0.2 m), bonded with gray mortar. The walls, base and floor of the aqueduct were plastered with three superposed layers of plaster (L104, L107): a layer (4 cm thick) of gray mortar, mixed with pieces of charcoal, topped by a layer of broken potsherds; and above it—a coating of hydraulic plaster (0.2 m thick). A thin layer of travertine had built up over the hydraulic plaster, testifying to water flowing through the aqueduct in ancient times.

One covering stone was preserved *in situ* (L300; Plan 2; Fig. 3) in Section T3 (30.5 m long; Plan 2; Fig. 2). This covering stone indicates that the entire aqueduct was originally covered in a similar manner. Further along this section (T3), two water outlets were revealed in the southeastern side of the aqueduct, one of them leading to a secondary section of the aqueduct (L114; Plan 2; Fig. 2). At the end of this outlet, a square stone trough was installed, made of a single block of limestone (L203). The sides of the trough were plastered with hydraulic plaster. A shallow trench with a V-shaped cross section (0.1 × 0.2 m) was cut into the northwestern side of the stone basin, through which water had flowed from the aqueduct into the basin. The connection between the aqueduct and the basin was not preserved. Another outlet was revealed approximately 4.5 m south of this branch (L301), containing a *saqiye* jar in secondary use, in the base of which an opening had been made to enable it to be used as a clay pipe (Plan 2: Section 2–2). The vessel had been incorporated into the side of the channel, forming an outlet for water from the channel.

The broken potsherds, which were incorporated in the plaster lining the aqueduct, included Gaza-type jars (Fig. 4:1–4). These vessels have been dated to the sixth–seventh centuries CE, giving a suggested date for the aqueduct's construction. Pottery vessels (Fig. 4:5–8) from the fill inside the aqueduct were mostly attributed to its final phase of use, during the eighth century CE.

The excavated section appears to have been part of the aqueduct's water conduit system, built at the beginning of the Umayyad period. Similar aqueducts have been recorded by Yosef Porath at Khirbat al-Mefjar (eighth century CE) and Paẓa'el (Umayyad period). The excavated aqueduct may have been used to irrigate fields of flax, and the stone basin may either have been used to distribute water or as a trough for soaking the flax. The aqueduct may, however, already have been built at the end of the Byzantine period, and have provided water for a farm belonging to the rural hinterland of Lod. Based on the ceramic finds, the aqueduct probably continued to be in use until the eighth century CE.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map and enlarged map of the excavated sections of the aqueduct.
Plan 1. Sections T1, T2, plan and sections.
Plan 2. Sections T3, T4, plan and sections.
Fig. 2. Section T3, looking southeast.
Fig. 3. Section T3, covering stone *in situ*, looking east.
Fig. 4. Pottery from the plaster lining the aqueduct (1–4) and from the aqueduct fill (5–8).